

A MAGYAR NYELV ÉLTANI FOGALMAI

1. Értemény

E munkákban az *értelem* helyett a szabatosabb *értemény* kifejezés használatát, s e kifejezés használata által a szavak jelentése (értelme) elkülönül a szellemi képességet kifejező értelemtől. Az értemény kifejezés tekintetük azonosnak a jelentés kifejezéssel, így az alábbi jelentéshajlam helyett az érteményhajlam elnevezés is megfelelő lehet.

2. Jelentéshajlam

Az egyes hangoknak, mint az hamarosan láttatik, több előzetes (a priori) jelentése van. Ezért a szavakban az egyes hangok nem mindig ugyanannak az érteménynek a megvalósulásában serénykednek. A hangok jelentéseiből legtöbbször csupán a többi hanggal egyetemben mondható meg, hogy adott szóban jelentéseinek melyike jut kifejeződésre. Általában, amikor több olyan hang vesz részt egy szó vagy még inkább a gyök megformálásában, melyeknek azonos jelentéseik is vannak, akkor legtöbbször ezek az egymáshoz közel álló előzetes jelentések erősítik fel egymást, és az adott szóban ezek fogják meghatározni a megragadható eszmét. Ebből következik, hogy az egyes hangok csupán befolyásolják a szavak érteményét, mivel nem egyetlen jelentésük van, hanem a végső értemény felé terelgetik, hajlítják a szavakat. A jelentéshajlam kifejezésben tehát a hangoknak a szavak jelentéseit irányító hajlama tárul fel.

Vegyük példának az *r* hangot, ami nokviszonyra és mennyiségre tartozik. Mivel e hangot pörgő-forgó nyelvvel ejtjük ki, ezáltal mennyiségi jellege mindjárt ki is ütközik a nyelv ismétlődő pergésében. Továbbá mivel a kiejtéséhez erőre van szükség, ezért az *r*-hez hasonló erőteljes természeti hangok utánzásán túl, leginkább a legnagyobb sokaságot, valamint az erőteljes körkörös mozgást jeleníti meg. Azonban van amikor ez utóbbi érteményi hármastól – vagyis az *erőteljességből*, *körköröségből*, *mozgásból* – csupán az erőteljességet, máskor csak a körköröséget, s van mikor mindössze a mozgást szemlélhetjük az *r* hang egyes szavakban betöltött szerepében. Az esetek többségében tehát a felsorolt jelentések bármelyike érvényre juthat szavainkban. Azonban ha például *k* hanggal párosítjuk, melynek egyik jelentéshajlama a hajlotság, akkor ez az *r* hang körkörös mozgására rímelve, egymás hasonlósága jelentéseit kiemelve, egy körbe-körbe forgó ívet formál elménkben, melynek körbemozgásából már hamar kisejlik a kör képe. S ha mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy az *ö* hang ajakformálása miatt különös buzgalommal foglal helyet kerek formájú szavakban, akkor a körnek az eddiginél is erőteljesebb képét kapjuk.

A jelentéshajlamok egyáltalán nem véletlenszerűek, mivel bennük jól meghatározható, jelentésükben összetartozó, egymásra épülő szinteket ismerhetünk fel a léttől az egyszerű hangutánzást jelentőig. Alapvetően a kanti mondományokra (kategóriákra) épülő alapjelentés körül, illetve azt

rétégezve fejtik ki hatásukat. Tehát a kanti mondományok és a jelentéshajlamok egymást kiegészítve tovább finomítják nyelvi rendszerünket.

2.1. Jelentéshajlamok rendszere

Hangjaink jelentéshajlamainak feltárásához **tizenegy szintből álló rendszer** állítatott fel, amelyekbe való besorolásuk sokszor erőltetett, mivel nyelvünk élő, rugalmas rendszer, ezért átjárások figyelhetők meg az egyes jelentéshajlamok között. Az ilyen jellegű besorolások egyébiránt korunk tudományában kívánatosnak hatnak, ám az egységes látásmód felbomlását szokták eredményezni. Vigyázzunk tehát a túlzott aprólékosság alkalmazásával!

A Kant-féle négy osztályú rendszerből (nokviszony, tárgyviszony, minőség, mennyiség) kilógnak azok a hangok, melyek jelentés nélküliek, ezek a tudatalanság osztályának nevezettek.

A) A létezés mondományaiba tartozó **nokviszonyi** jelentéshajlamok egységben kezeltetnek, nem osztattak fel a kanti rendszer szerint.

- 1) A nokviszonyban feltárulkozó **lét** hangokban megjelenő értelményét jól szemléltetheti a *g* hang, mivel gömbölydedsége által a teljesség képéből táplálkozó létteljesség jelentéshajlamainak egyike. Ugyanilyen szemléletes a már hiányosan kerek – tehát csupán mástól függőségben lévő létet – jelentő *d* hang. Talán az *n* hang a leginkább szemléletes, mivel az *n* tagadásából fakadó elhatárolódásban ragadhatjuk meg leginkább az én egyediségét, azaz a másoktól való különálló létet.

B) A második jelentéssel bíró csoportba a létezés mondományainak **tárgyviszonyi** osztályába sorolható jelentéshajlamok tartoznak.

- 2) A (tárgy)viszonyi **okság**ba tartozik az *ok* és az *okozat*. Az *ok* a legtöbb esetben valamilyen cselekvés vagy mozgás, azaz ige, az *okozat* pedig vagy a cselekvés által keltett mozgás, vagy valamiféle állapot, mely a cselekvés vagy mozgás következménye. A mozgás tehát lehet *ok* és *okozat* is, mivel a cselekvés is mozgásként, méghozzá tudatos mozgásként, és nem elszenvető mozgattatásként nyilvánul meg. A cselekvés, mozgás és minőség kapcsolatára jó példa az *s* hang, mivel a benne rejlő simaság (*s*) a sebes mozgás (*s*) következményeként áll elő, mely mozgást a folyó cselekvés (*s*) hoz létre.
- 3) A (tárgy)viszony **ványosság**ába tartozik a *vány* (inherencia) és annak *jámulékai*, *mellékei* (szubzisztenciái). E jelentéshajlamra jó példa lehet az *m* hang tárgyisága, mely ebből fakadóan kiválóan alkalmas a birtokviszony szemléltetésére.
- 4) Az okságban és a ványosságban fellépő kapcsolatokat a **kölcsönviszonyt** hordozó jelentéshajlamok fejezik ki.

C) A szemlélet mondományainak **minőségi** jelentéshajlamai először Locke elsődleges tulajdonságainak világába vezetnek be bennünket: „Az így tekintett tulajdonságok a testekben először is olyanok, hogy a testtől teljesen elválaszthatatlanok, akármilyen állapotban legyen is az a test; olyanok, hogy a test bármilyen módosulásokat és elváltoztatásokat szenved, bármiféle erőket is fejtenek ki vele szemben, azokat állandóan megtartja.”¹

1 John Locke, *Értekezés az emberi értelemről*, ford. Valéria Dienes, Második, köt. I, Filozófiai Írók Tára, XXVI (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 123 / II.VIII.9.§.

- 5) Az **idomi** szinten az egyes hangokhoz társítható alakzat látványát ragadjuk meg, s képezzünk le elménkben. Példaként említhetjük, hogy a gördülés hangjához és mozgásához jól kapcsolható a g hang ívelt, gömbölyded formája, mely a görbe szavunkban megjelenik.
- 6) A minőségi jelentéshajlamok közé tartoznak még a kanti rendszernek megfelelően az **igenlegességet**, **nemlegességet** és **határozóságot** kifejező jelentéshajlamok.
- 7) A minőség osztályába tartozó kanti rendszerbe illeszthető jelentéshajlamokkal, az **érzékelő képességek** (*tapintás, szaglás, ízlelés*) is bevonatnak a szóalkotás folyamatába. Jó példa lehet erre, ahogyan az s hang suhogó, súrlódó hangjai összekapcsolatnak a hangokat kísérő, tapintással érzékelhető simaság érzetével, vagy a szaglás folyamata a szuszogás, illetve az ízlelés a szürcsölés hangutánzóival.

A minőség osztályába sorolhatunk még a kanti rendszertől kissé eltérő, s a Locke által másodlagos tulajdonságok névvel illetett tulajdonságok, melyek a nyelvészet által is használatos csoportosítási rendszerrel vegyítettnek. Ezek a *hang*, a *szín*, a *szag*, és az *íz*. Locke megfogalmazásában „[...] vannak olyan tulajdonságok, melyek a tárgyakban igazság szerint semmi egyebek, mint erők arra, hogy elsődleges tulajdonságaikkal, vagyis érzékelhetetlen kis részeiknek a térfogatával, alakjával, elrendezésével és mozgásával bennünk különböző érzeteket ébresszenek, mint színek, hangok, ízek, stb. Ezeket másodlagos tulajdonságoknak hívom.”²

- 8) Ide tartoznak tehát a nyelvészet által megfogalmazott **indulathangok**, melyek az észlelő szempontjából annyiban jelentenek többletet a következő *hangutánzókhöz* képest, hogy a hangokat valamilyen lelkes lény kelti, s ezáltal már közlési szándék is megmutatkozik benne. Ez jól kivehető a magyar *indulás* szavunk állapotzerű párjaként értelmezendő *indulat* kifejezésből, mely olyan kedélyállapotot tükröz, ami indulásra, cselekvésre készítette alanyát.
- 9) A következő jelentéshajlamszint a nyelvészet által legalacsonyabb szintre sorolt **hangutánzók**. Itt az érzékelésben csupán fülünk kap szerepet, hisz semmi más nem történik, minthogy a természetben felfogható hangokat utánozzuk beszédszerveinkkel. Ne felejtjük el azonban, hogy e természeti hangok anyagtulajdonságokat, tehát minőségeket árulnak el, például keménységet, mint a koccintás szó, koc gyökének *k* és *c* hangjai.

D) A szemlélet mondományainak **mennyiség** osztályába sorolható jelentéshajlamok szintén egységben kezeltetnek.

- 10) A tárgyak mennyisége az egyik legszembevetőbb tulajdonságuk, a kanti rendszer szerint ezek az **egység**, a **sokság**, és az **egyetemesség**. Hangjaink jelentéshajlamában a mennyiség is kifejezésre jut. Remek példa erre az *r* hang, mivel a gyors nyelvforgáshoz a szapora ismétlődés képe is hozzátartozik, s ez által jelenti a sokságot.

E) Az utolsó csoport jelenti azokat az eseteket, melyek valóban **jelentés nélküli**

- 11) **puszta hang** kisarjadások.

3. Szellet, hehezet

Azon túlmenően, hogy a szellet szó a nyelvújításkori szellem szavunk régies alakja, a nyelvészetben némely fuvallati vagy hehentési elemek elnevezése is. Ilyenek a görögben a *spiritus lenis* (') és *spiritus*

² Locke, I:124 / II.VIII.10.§.

asper (ʼ) vagy a héberben az *alef* (א), és *ajin* (אײן), melyek nem kifejezetten szóhangok, csupán némi fuvallatnak tekinthetők. A magyar e tekintetben csupán egyetlen önálló *h* betűt használ, a szó elején vagy végén álló magánhangzó kiejtésében természetesen hallható *spiritus lenis* jelölése nyelvünkben nem szükséges. Azonban régi iratainkban talán a mostaninál erősebb hehentés vagy fuvallás után nagyon gyakran találtak ilyen fuvallási (szelleti) jelölés, főképp a lehelő *h* vagy a *v* formájában. Az *ő* hang néha *vő* vagy *hő* alakban fordult elő. A Debreceni Legendáskönyvben számtalan esetben találjuk a *h*-t végső magánhangzók után, például: *ah* (mutatónévmás), *eh* (mutatónévmás), *kih*, *mih*, *sinkih*, *beh* (névrag): *tömlöczbeh*, *reh*: *hitireh*, *leh* (igekötő), *kih* (igekötő). Még ragozásaikban, összetételeikben és származékaikban is: *ah-ra*, *ah-ról*, *ah-mint*, *ah-féle*, *eh-képen*, *eh-ben*, *beh-kéretezven*.

4. Gyök

Vannak a nyelvekben bizonyos alapszavak, melyek a hangok jelentéshajlamaira támaszkodva állnak össze jól meghatározható, egyértelmű jelentéssel bíró hangsorrá: ezek a gyökök. A gyök tehát olyan szó, melyet egyszerűbb egyértelmű értelemű elemekre felosztani már nem lehet, amelyhez semmiféle rag vagy képző nincsen illesztve. Ezekből vagy belső változás, vagy toldás által képezünk más szavakat, amik alapeszméjükben megegyeznek, ezért származékoknak hívjuk őket. Minden szót, amely egy fogalmat fejez ki egyszerű, ha többet, akkor többszerű szónak hívunk. A fej egyszerű szó, amennyiben minden mellékfogalom nélkül, egyedül a test bizonyos részét jelenti. A fejetlen szó már többszerű, mert a fej hiányának fogalmát is magában foglalja. A fejetlenség még inkább többszerű, mert az eddigieken kívül még azt az állapotot is kifejezi, hogy valakinek nincs feje. A fejtető viszont összetett szó, mert e két fogalomnak: fej és tető, szoros viszonyát, együttes létét jelenti. Az így egyé vált szavak úgy tekinthetők, mint vegyelemek, melyek viszonyos egymásra hatás által egy önálló szellemi fogalmat képeznek.

A járulék nélküli gyökök, többfélék lehetnek:

- 1) **Gyökszavak**; melyek önállóan, minden hozzátét nélkül is jelentéssel bírnak: *fa*, *fű*, *jó*, *rossz*, *én*, *te*, *üt*, *ver*.
- 2) **Elvont**, vagy pusztán **gyökök**; melyek önállóan nem divatoznak, de különböző képzőket elfogadnak, tehát képzési vagy ragozási állapotukat tekintve egykor használatban levőnek, s határozott jelentéssel bíróknak kellett lenniük, különben többféle ragozott származékaiknak sem volna rokon jelentésük: a *fakad*, *fakaszt*; *apad*, *apaszt*; *eped*, *epeszt* igék gyökei a *fak*, *ap*, *ep*, melyek önhatási vagy áthatási viszonyban állanak az *ad*, *ed*; *aszt*, *eszt* képzőkkel, mint a *lukad*, *lukaszt*; *árad*, *áraszt*; *dülled*, *dülleszt* származékokban az önálló *luk*, *ár*, *dül* gyökszavakkal. Nyelvünkben nagyon sok elvont gyök létezik:
  - a) Hangutánzó sokasága: *csör*, *dör*, *hör*, *pör*, *zör*, *bon*, *don*, *kon*, *zon*, *koty*, *loty*, *toty*, *sis*, *sus*, *szisz*, *szusz*, mint gyakorlatos igék gyökei: *csör-ög*, *dör-ög*, *pör-ög*, *zör-ög*, *bon-g*, *don-g*, *kon-g*, *zon-g*, *koty-og*, *loty-og*, *sis-ereg*, *sus-og*, *szisz-eg*, *szusz-og*.
  - b) Ezekon kívül más szavakban is világosan elkülöníthetünk létező képzőket: *ill-an*, *vill-an*, *ig-tat*, *ic-eg*, *fic-am*, *ir-am*, *isz-am*, *i-ed*, *heg-ed*, *ki-es*, *om-lik*, *bom-lik*, *csom-ó*, *dom-ó*, *güm-ő*, *red-ő*, *ned-v*, *ked-v*, *dar-v*, *szar-v*, *od-v*, *fod-or*, *bod-or*, *boc-kó*, *sil-ány*, *hi-ány*, *hi-ú*, *li-ú*.
  - c) Olyan szóelemek vagy magánhangzók, melyek az *i* és *e* hangok által a közelre mutató értelemmel bírnak: *ide*, *itt*, *innen*, *ily*, *így*, *ihol* vagy *ehol*, *ez*, *imez* vagy *emez*. Távolra pedig az *o*, *a* hangokat tartalmazó szavak mutatnak: *oda*, *ott*, *onnan*, *oly*, *ógy* (ügy), *ahol*, *az*, *amaz*,

amott. A mutató *a* és *e* hangok önálló jelentéssel bírnak: *ott van a! oda menj a! ide hozd e! itt maradj e!* Ehhez az *e*-hez hasonló az *e* kérdő szócska: *eljössz-e? te vagy-e?*

- d) Elvont, vagy elavult gyökökből képzett szavainkban: *fic-am, för-m, der-m*, melyek származékai: *ficam-odik, förm-ed, derm-ed*.
- e) Önálló, ma is divatozó gyökökből származó szavakban: *fut-am, nyil-am, csusz-am, vet-em, él-em, fél-em*, valamint a *futam-odik, nyilam-lik, csuzsam-odik, vetem-edik, élem-edik, félem-lik* igék törzsei.
- f) Teljesen világos értelmű, ám mára elhanyagolt szavakban: *keser, szomor, homor, dudor, bubor, zsugor*.

Véghelyi Péter

